

Lékárna, lékárníci a léky v ghettu Terezín

Pharmacy, pharmacists and drugs in the Terezín ghetto

Tomáš Arndt • František Dohnal • Jan Babica

Došlo 28. července 2018 / Přijato 3. srpna 2018

Souhrn

Článek popisuje fenomén lékárny v židovském ghettu Terezín v souvislosti se zdejším zdravotnictvím a dějinami tohoto ghetta všeobecně. Jsou zde uvedeny jména československých židovských farmaceutů, kteří tímto ghetttem prošli, včetně jejich osudů, zda se jim podařilo přežít, či zda byli zavražděni ve vyhlazovacích koncentračních táborech nebo zemřeli následkem krutých životních podmínek v Terezíně. V článku je zmíněn osud tzv. „židovských míšenců“ a manželů z tzv. „smíšených“ manželství. V samostatné části je také věnována pozornost osudu židovských farmaceutů z Německa a Rakouska. Ve všech kapitolách jsou uvedena data ilustrována osudy některých farmaceutů.

Klíčová slova: Židé • lékárna • ghetto Terezín • farmaceut • shoah

Summary

The article describes the phenomenon of a pharmacy in the Jewish ghetto in Terezín (Theresienstadt) in connection with the local healthcare system and the history of this ghetto. It lists the names of the Czechoslovak Jewish pharmacists who passed through this ghetto, including their fates, whether they survived or were murdered in extermination concentration camps or died as a result of the cruel living conditions in the ghetto. The article discusses the fate of the so-called *Mischlingskinder* („mixed children“, i.e., persons deemed to have both „Aryan“ and

Jewish ancestry) and „Aryan“ men and women from the so-called „mixed“ marriages. In a separate section, the attention is also paid to the fate of Jewish pharmacists from Germany and Austria. In all chapters, the data illustrated by the fate of some pharmacists are stated.

Key words: Jews • pharmacy • Terezín ghetto • pharmacist • shoah

Úvod

Lékárna v ghettu Terezín představuje pozoruhodnou, ale tragickou epizodu v dějinách nejen československé, ale zcela jistě i evropské farmacie. V poměrně krátkém časovém úseku (1942–1945) se na stísněném území terezínského ghetta prošlo mnoho lidských osudů a mezi nimi i mnoha židovských českých a slovenských (ale i německých, rakouských a zcela jistě i dalších) farmaceutek a farmaceutů. Tento článek nemůže postihnout všechny aspekty tohoto fenoménu (stranou musíme nechat například kategorizaci jednotlivých léků a léčiv, kterými byla lékárna v terezínském ghettu vybavena), ale rádi bychom alespoň trochu přiblížili osud lékárny a osob, byť i nepřímo s ní spojených.

Ghetto Terezín

Ghetto Terezín (v němčině *Theresienstadt*) bylo nacisty založeno 24. listopadu 1941 a plnilo dvojí funkci: koncentrační tábor a průchozí tábor pro transport Židů do vyhlazovacích táborů na východě Evropy. Nacisté stanovili pro území ghetta princip „extraterritoriality“ – nebylo počítáno do území protektorátu Čechy a Morava. Smysl tohoto opatření byl v tom, že nacisté tak mohli uvádět nízké počty Židů na obsazeném území protektorátu. Z původně malého města bylo vystěhováno všechno civilní obyvatelstvo a také německá vojenská posádka. Prvním transportem do Terezína bylo tzv. *Aufbaukommando* (komando výstavby), necelé čtyři stovky mladých mužů - řemeslníků, kteří připravili dosud nevyhovující prostory pro pobyt velkého množství osob. *Aufbaukomando* dorazilo 24. listopadu 1941. První transport českých Židů do Terezína odjel z Prahy 30. listopadu 1941 v počtu 1000 osob¹⁾. Ghetttem Terezín prošlo celkem 156 500 Židů. Většinou se jednalo o obyvatele Čech a Moravy (74 000 osob), ale velkou část tvořili také Židé z území „staré“ Německé

PharmDr. Tomáš Arndt, Ph.D. (✉)
Katedra sociální a klinické farmacie FaF UK
Heyrovského 1203, 500 05 Hradec Králové
e-mail: arndtt@faf.cuni.cz

F. Dohnal
Katedra sociální a klinické farmacie FaF UK
Heyrovského 1203, 500 05 Hradec Králové

J. Babica
České farmaceutické muzeum Kuks
Farmaceutická fakulta UK
Heyrovského 1203, 500 05 Hradec Králové

říše (43 000 osob) a území bývalé Rakouské republiky (15 000 osob). Z dalších států prošlo Terezínem 5000 holandských Židů, 1400 slovenských Židů, 1100 maďarských Židů a 500 dánských Židů²⁾. V Terezíně se narodilo 207 dětí. Pouze 25 z nich přežilo do osvobození ghetta³⁾. Terezínem prošel i transport 1260 tzv. bialystockých dětí (dětí z ghetta v městě Bialystok v dnešním Polsku, které byly za několik týdnů transportovány do Osvětimi a zavražděny⁴⁾). Další 15 000 osob přišlo do Terezína ve velmi špatném zdravotním stavu koncem války v tzv. evakuačních transportech⁵⁾ ze zrušených koncentračních táborů⁶⁾. Průměrně bylo v ghettu kolem 30 000–40 000 osob (maximum bylo v září 1942, kdy v ghettu pobývalo téměř 58 500 osob).

Podle údajů Terezínské iniciativy bylo z Terezína vysláno na východ celkem 63 transportů čítajících 88 135 osob (z nich přežilo kolem 3600 osob)⁷⁾. Kolem 35 000 osob zemřelo v Terezíně vlivem špatných životních a zdravotních podmínek⁸⁾. Po osvobození Osvětimi Rudou armádou (27. ledna 1945) bylo do Terezína transportováno 1638 slovenských Židů²⁾.

Osvobození Terezína proběhlo bez bojů a nekomplikovaně. Nacisté předali 1. května 1945 správu ghetta Červenému kříži a do 5. května všichni opustili Terezín. Rudá armáda osvobodila Terezín 8. května 1945⁹⁾. Poslední oběti ghetta Terezín byli ti, kdo zemřeli na epidemii skvrnitého tyfu (kolem 1500 osob včetně českých a sovětských zdravotníků), jejímž zdrojem byli vězni z evakuačních transportů, kteří přišli do ghetta koncem války¹⁰⁾.

Zdravotnictví v ghettu Terezín

Zdravotní péče v ghettu byla zcela záležitostí židovských vězňů. Ti pracovali jako lékaři, zdravotní sestry, pečovatelky či jako lékárníci. Zprvu probíhala v primitivních podmínkách, ale postupně byla vybudována nemocnice a další zdravotnická zařízení. Došlo ke vzniku specializovaných nemocničních oddělení. Rovněž v kasárnách a domovech mládeže byly zřízeny marodky a ambulance. Kvalitu zdravotní péče zhoršovala řada okolností – přeplněnost ghetta (umožňovala snadné šíření infekčních nemocí a parazitů), nedostatek léků a zdravotnického materiálu, nedostačující hygiena, nedostatek vody nebo sociálních zařízení. Tyto faktory přispívaly k šíření nemocí, jako byly infekční průjmy, tuberkulóza, kožní nemoci nebo břišní tyfus. Největší počet nemocných byl v únoru 1943 – přes 13 000 osob, což byla plná třetina vězňů²⁾.

Centrem zdravotní péče byla nemocnice zřízená v budově Vrchlabských kasáren. Její kapacita (maximálně 200 lůžek) byla ale zcela nedostačující, protože počet nemocných byl několikanásobně větší (v době největšího počtu vězňů kolem 900 nemocných). V nemocnici navíc bydleli někteří lékaři a zdravotnický personál. Vybavení nemocnice bylo často improvizované, nicméně časem se zlepšilo doplněním vybavení zabavených ze židovských (nebo i jiných) ordinací a nemocnic z protektorátu Čechy a Morava. Byl zde k dispozici elektrokardiograf, rentgen, horské slunce a fungující laboratoř. Velkým problémem

byl nedostatek léků, výpadky v dodávkách elektřiny a vody a nemožnost zajistit odpovídající hygienickou péči pro všechny pacienty.

V červnu 1942 bylo zdravotnictví v ghettu rozčleněno mezi osm zdravotnických jednotek s 34 marodkami a ambulancemi (včetně pediatrických). Ty byly rozčleněny do čtyř okrsků. Samotná nemocnice (Vrchlabská kasárna, E VI) měla několik oddělení – interní, chirurgické, urologické, oční, ORL, gynekologické, infekční, dermatologické, rentgenologické, kardiologické a centrální laboratoř a další¹¹⁾. V nemocnici byl rovněž chorobinec. V Kavalírských kasárnách bylo psychiatrické oddělení (E VII)¹¹⁾.

Zdravotní péče byla v nevyhovujících podmínkách obtížná. Průběh nemocí byl komplikovanější než za podmínek mimo ghetto. Nebyl dostatek lůžek v marodkách. Nemocní byli hladoví a chyběl jim dostatečný příjem bílkovin, vitaminů a minerálů. Onemocnění části pacientů bylo psychosomatického původu vzhledem k neustálému stresu a obavám ze zařazení do transportu na východ. Problémy měli i lékaři a zdravotnický personál. Sami byli často nemocní, hladoví a stejně tak jako ostatní měli strach ze zařazení do transportu¹²⁾. Často pili ampule s roztokem glukózy jako zdroj energie¹³⁾.

Vzhledem k tomu, že lékařské povolání bylo mezi Židy oblíbené, bylo v Terezíně velké množství lékařů. V únoru roku 1943 bylo evidováno 225 odborných lékařů, 256 lékařů praktických a 68 stomatologů¹⁴⁾. Celkem koncem roku 1943 pracovalo ve zdravotnictví 2966 osob²⁴⁾.

Na podzim 1944 došlo k rozsáhlým transportům na východ a zůstala v provozu pouze dvě centra zdravotní péče – centrální nemocnice a ambulance s odděleními na třetím okrsku (E III). Z původního množství lékařů jich zůstalo v ghettu pouze 76¹²⁾.

Řada pacientů také hledala ve své nemoci určité pomyslné útočiště před vnějším světem ghetta. Nemoc a její léčba (včetně různých druhů vyšetření a předepsaných léčiv) pro ně představovala určitý alternativní styl života. Toto však rozhodně neznamenalo, že by svoji nemoc předstírali, simulovali či se u nich projevil Münchhausenův syndrom. Jen hledali určitý úkryt před nesnesitelnou okolní realitou. Roli také hrála při předepisování léčiv¹⁵⁾ rovněž řada subjektivních faktorů jako například vyhořelost, únava a soukromé starosti jednotlivých lékařů.

Jedna z vězňů, PhMr. Marietta Šmolková, vzpomínala:

„Strýc Viktor se stal vedoucím zdravotní složky v hamburských kasárnách a měl možnost přestěhovat maminku, sestru i mě, takže jsme zase bydleli pohromadě. Já jsem začala pracovat v šéflékařské kanceláři, zapisovala jsem případy nových onemocnění. Jednotliví lékaři odpoledne do kanceláře přicházeli a referovali o zvlášť těžkých pacientech, o vývoji jejich nemocí a o výskytu nových onemocnění. Scházelo se tam zhruba patnáct lékařů a radili se o dalším postupu. Myslím, že z toho lze usuzovat, že v daných primitivních podmínkách byla lékařská péče na poměrně slušné úrovni. Kromě toho byli v Terezíně soustředěni lékaři postupně z celé střední Evropy, tudíž lidé s různými zkušenostmi. Byli tam také lékaři, kteří prodě-

lali první světovou válku a znali podmínky kolektivního stonání, infekcí a nemoci a nouzové podmínky, což někdy pomohlo řešit situaci, zvláště v době žloutenky, záškrtu, spály, tyfu a dysenterie. To všechno byly velmi nakažlivé choroby. Sama jsem prodělala záškrť, spálu i žloutenku. Tehdy ještě v Terezíně neexistovala funkční infekční nemocnice, takže jsem si to vždycky odbyla na samotce“¹⁶⁾. Vzpomínky zaznamenala rovněž PhMr. Hilda Arnsteinová:

„Tak já jsem bydlela v jedněch z těch velkých kasáren, nevím, jestli to znáte tam. Ta takzvaná hamburská, ta byla pro ženy, Hannover byla pro muže, drážďanská byla pro staré lidi, a ještě jiný, já nevím. Každopádně jsem dostala ubytování v mansardě hamburské kasárny s dvanácti ženskými. Dvanáct ženských nás bylo. A co jsem měla s sebou – teplou deku. Tu jsem si vzala, v létě jsem na ní ležela a v zimě jsem se s ní přikryla. A můžu prozradit, to se tady mohlo v židovské obci nechat barvit, tak já jsem nechala si tři nebo čtyři povlaky obarvit, a to jsem do toho vlezla, takže jsem měla tu čistotu zespoda. Jinak bylo hrozně moc štěnic, ale já jsem byla mladá, 30 let, mně vůbec nic nevadilo, já jsem spala jak zabitá.“

„...Napřed jsem měla práci v čistící koloně, to jsem za pár dní byla i vedoucí. No jo, ale bylo to venku a já jsem chytla hned zápal plic. Takže jeden zápal plic jsem vyléčila a už jsem chytla druhý. Tam jsme měli výborný lékaře. A to víte, že tam byla celá lékárna ze Staroměstského náměstí? A on si ten majitel, pan Freund, mohl

vzít všechno, co chtěl, za zásluhy. Takže on se zásoboval dobře, takže vystačil s léky až na konec. To bylo naše štěstí“¹⁷⁾.

Lékárna v terezínském ghettu

Součástí systému zdravotní péče bylo i „farmaceutické oddělení“. Přesné označení se nezachovalo. Kratochvílová ve své diplomové práci uvádí podjednotku „Ústřední sklad léčiv“, pod který spadá lékárna, lékařské sklo, lékařský inventář a výroba farmaceutických preparátů¹²⁾. Adler ve druhém díle svého opusu *Terezín 1941–1945 Tvář nuceného společenství* uvádí, že celkem v ústředním skladu léčiv pracovalo 35 osob a ještě tři další byli zaměstnání při umývání skla v lékárně¹³⁾.

V Terezíně před jeho přeměnou v ghetto v letech 1941 až 1942 byla pouze jedna lékárna. Byla to koncesovaná lékárna „U koruny“ (založená roku 1865) v ulici 28. října v čísle popisném 83. Majitelem byl v roce 1937 PhMr. Otto Niklas¹⁸⁾. Po vystěhování původních obyvatel byla i lékárna začleněna do systému zdravotnické péče v ghettu. Lékárna, která byla v Terezíně součástí ústředního skladu léčiv, se nacházela v budově označené Q 412. Podle nacistického členění ghetta to byla jedna z pásu budov, které tvořily severní hranici ghetta.

V centrální lékárně se připravovaly objednávky léků podle objednávek z nemocnice a dalších jednotek zdravotní péče v Terezíně. Zásoby léků nemohly pokrýt všechny požadavky, a tak byly objednávky podle aktuální situace

Tab. 1. Umístění centrální lékárny a jejich poboček (tzv. „filiálek“) v ghettu Terezín²¹⁾

Budova	Kód	Umístění, místnost (Raum)	Název
lékárna, sklad léčiv (Apotheke, Medikamentenlager)	Q 412	Raum 06	Zentralapotheker (Apotheke)
lékárna, sklad léčiv (Apotheke, Medikamentenlager)	Q 412	Raum 07	Zentralapotheker (Laborator)
Hannoverská kasárna	B IV	Raum 165 (1. patro)	Apotheke („filiálka“)
knihovna ghetta (Ghettobücherei)	L 514	Raum 19 (1. patro)	Apotheke („filiálka“)
sokolovna	C I	Raum 02 (přízemí)	Apotheke („filiálka“)
budova	L 305	neuveveno	Apotheke („filiálka“)
budova	L 317	1. patro	Apotheke („filiálka“)
Hamburská kasárna	C III	Raum 97 a	Apotheke („filiálka“)
nemocnice, lázně (Krankenhaus, Bad)	E VI	1. patro	Apotheke („filiálka“)
nemocnice, lázně (Krankenhaus, Bad)	E VII	Raum 48 (1. patro)	Apotheke („filiálka“)
Drážďanská kasárna	H V	Raum 197 g (2. patro)	Apotheke („filiálka“)
budova	Q 713	Neuveveno	Apotheke („filiálka“)
budova	Q 721	1. patro	Apotheke („filiálka“)

na skladě lékárny krácené. Kromě prostor lékárny byly ještě zvlášť sklady zdravotnického materiálu. Zásobování ghetta léky bylo složité a nedostačující¹⁹⁾. Léčivé přípravky se do Terezína dostávaly několika způsoby.

Do centrální lékárny byly dodávány léky z tzv. „šlojsky“ (z německého *schleuse* – shromaždiště), kde byly příchozím vězňům odebírány osobní věci a majetek včetně léků. Osazenstvo lékárny muselo někdy obtížně identifikovat jednotlivé, neoznačené tablety, pilulky a jiné lékové formy, protože příchozí, ze strachu, že jim budou léky zabaveny, se je různě snažili ukrýt v zavazadlech nebo v oblečení. Jednotlivé léky musely být identifikovány podle barvy, tvaru nebo v některých případech dle továrních značek. Injekce a některé další druhy léků dodávala lékárna v Roudnici nad Labem.

Kromě centrální lékárny (tab. 1) byla ještě zřízena výdejna léků v Sudetských kasárnách (v roce 1943 musela být vyklizena pro archiv SS) a také ve Vrchlabských kasárnách. PhMr. Sandová vzpomíná²⁰⁾, že v této výdejní pracovala a objednávala léky a zdravotnický materiál (bylo ho velmi málo). Do výdejny byly denně službou přinášeny léky z centrální lékárny. Injekce byly vydávány na předpis po jednotlivých ampulích a tablety nebo čípky maximálně na 2 dny, aby někteří pacienti léky zbytečně nehromadili.

Léky a zdravotnický materiál také pomáhal pro ghetto zajišťovat jediný externí lékař MUDr. Benno Kröner, německý lékař z nedalekých Litoměřic, pod jehož oblast působnosti Terezín formálně spadal¹²⁾.

Příklady léků dostupných v ghettu Terezín

PhMr. Marie Sandová ve své vzpomínkové črtě²⁰⁾ o terezínské lékárně uvádí příklady některých připravovaných léčiv. Proti kašli se připravovala sůl stibia *stibium sulfuratum aurantiacum* (synonymum pro *sulfur auratum antimonii*)²²⁾, která se rozdělávala do sáčků s cukrem jako nosičem. V případě velmi častého onemocnění v Terezíně – průjmu – se připravovalo ve formě prášku živočišné uhlí a k tomu uhlíčan vápenatý (*calcium carbonicum*). To se vydávalo po lžici vězňům do jídelních misek. Další tehdejší prostředek proti průjmu **Tannalbin** nebyl k dispozici v dostatečném množství (tento lék obsahující tanin vázaný na bílkovinu se dodnes vyrábí v Německu).

K nedostatkovým látkám patřil jód, alkaloidy a sulfonamidy. Jako náhražka jódu byla používána antiseptika **Jox** nebo **Sepso** (od roku 1938 nový název pro lék **Metajodin**)²³⁾. Adler ve své práci uvedl, že sulfonamidy¹¹⁾ se v roce 1942 prodávaly na černém trhu v přepočtu za 2000 korun a více a alkaloidy nebyly vůbec k sehnání¹²⁾. Předepisování léků představovalo, jak popsal Adler¹³⁾, specifický sociologicko-psychologický fenomén terezínského ghetta, který by si zasloužil pečlivé zpracování historiky farmacie.

Vzhledem k variabilitě dodavatelů léků²⁴⁾ – od léků zabavených příchozím přes léky přivezené lékaři a farmaceuty po řádné dodávky od lékařů a lékáren z okolí – měli lékaři k dispozici relativně široké, byť kvalitativně nedostačující portfolio léčiv. Poskytované léky, stejně

jako celá zdravotní péče byly v ghettu zdarma. Pacienti se nemuseli obávat finančního zatížení, když jim lékař předepsal lék.

Někteří lékaři kritizovali nadbytečné předepisování léků. MUDr. Reiss, zkušený lékař, o tom pojednal ve své přednášce, kterou přednesl před svými kolegy v Terezíně 4. března 1943¹³⁾.

V této přednášce uvedl také příklady některých předepisovaných léků. Představitelem již zmiňovaných sulfonamidů byl **Dipron**²³⁾ označovaný jako nejčastěji používaný lék na zranění ve druhé světové válce. Jednalo se o velmi významný lék, proto ho rozebereme podrobněji. **Dipron** byl prvním z řady sulfonamidů, které byly objeveny počátkem třicátých let 20. století při práci s azobarvivy v německé firmě Bayer. Dr. Gerhard Domagk (1895–1964), významný německý bakteriolog, chemik a patolog, za svůj objev sulfanilamidu obdržel v roce 1939 Nobelovu cenu²⁵⁾. Tento vědec zjistil, že jedno z azobarviv, **prontosil** (barvivo prontosilová červeně), bylo účinné proti hemolytickým streptokokům. Účinnou látkou byl jen její metabolit, sulfanilamid neboli p-aminobenzensulfonamid, na který se prontosil přemění odbouráním v organismu. Jednalo se o antimikrobiální léčivou látku, ovšem její účinek byl „jen“ bakteriostatický. Podstata jejího účinku spočívá v jeho strukturní podobnosti s p-aminobenzoovou kyselinou (PABA), kterou mikroorganismy využívají k tvorbě kyseliny listové, nutné pro syntézu DNA. Sulfanilamid soutěžil s PABA o enzym dihydropteroátsyntetázu a vytvářel nefunkční analoga kyseliny listové. V tom spočívá princip jeho bakteriostatického účinku. Na vlastní živočišné buňky těla **sulfanilamid** nepůsobí²⁶⁾. V roce 1938 byl ve formě injekcí a tablet vyráběn československou firmou Interpharma sídlící v Praze-Modřanech²³⁾.

MUDr. Reiss ve své přednášce zmínil, že pacienti považují **Dipron** za neškodný a současně univerzální prostředek na všechny možné nemoci. Dále kritizoval, že kvůli jeho podávání u nemocí, jako je břišní tyfus, kde byl neúčinný, chybí u nemocí jako pneumonie, kde mohl pomoci.

Jako další z příkladů uvedl látku **ichtyol** (též ichtamol, latinsky *ichthammolum*). Jedná se o dodnes používanou farmaceutickou surovinu získávanou destilací určitých živičných krystalických břidlic, následnou sulfonací získaného destilátu a jeho neutralizací amoniakem²⁷⁾. Tehdy byla používána tmavá forma ichtyolu. Samotná látka má poměrně komplexní působení – „působí antipruriginózně až lehce anesteticky, antimikrobiálně (zvláště antimykoticky) a keratoplasticky. Účinkuje antiekzematózně a urychluje resorpci zánětlivých infiltrátů. Znečítlivující a antimikrobiální účinek se přičítá fenolům a přítomnosti síry, antiproliferační účinek na zánětlivý buněčný infiltrát a epidermové buňky benzolům, naftalinům a různým jiným cyklickým uhlovodíkům. Výrazné antibakteriální a antimykotické účinky...“²⁸⁾.

MUDr. Reiss kritizoval ve své přednášce nasazení ichtyolu v mastích u růže (erysipel, kožní infekční choroba, kde je původcem *Streptococcus pyogenes*),

ale také u jiných kožních onemocnění či u běžných odřenin a dalších drobných poranění. Navíc při jeho aplikaci docházelo ke značné spotřebě obvazového materiálu¹³⁾.

Lékárna jako součást kulís při návštěvách Červeného kříže 1944–1945

Terezín dvakrát navštívila delegace Mezinárodního výboru Červeného kříže (MVČK)²⁹⁾. MVČK se snažil navštívit Terezín, aby zjistil pravdu o skutečných životních podmínkách vězňů. K možné návštěvě se poprvé vyjádřil Hlavní úřad říšské bezpečnosti pozitivně v červnu 1943. Od konce roku 1943 probíhalo v Terezíně na příkaz německého ministerstva zahraničí a německého Červeného kříže tzv. „zkrášlení“ (*Stadtverschönerung*), na které dohlížely na místě jednotky SS.

Svoji roli rovněž hrálo i to, že od října 1943 bylo do Terezína deportováno postupně 466 dánských Židů³⁰⁾, které se již nepodařilo dánskému odboji dopravit do Švédska. Dánské ministerstvo zahraničí a Červený kříž tlačily na nacistické úřady v Kodani a Berlíně, aby se mohly přesvědčit o jejich stavu.

Zkrášlovací akce nabraly na intenzitě od začátku roku 1944. Celé ghetto bylo postupně upraveno tak, aby byl dojem delegace co nejlepší včetně výběru „účinkujících“ Židů a předložení zmanipulovaných dokladů o životních podmínkách v ghettu.

Poprvé se jednalo o tříčlennou delegaci, která navštívila ghetto 23. června 1944. Skládala se ze dvou Dánů – Frantse Hvasse z ministerstva zahraničí a zplnomocněnce Dánského Červeného kříže Juela Henningsena – a funkcionáře MVČK, Švýcara Maurice Rossela. Delegaci doprovázela řada vysokých nacistických funkcionářů, zástupce německého Červeného kříže a terezínský židovský starší Paul Eppstein³¹⁾.

V rámci své inspekce navštívila i lékárnu a byly jí i předloženy zfalšované doklady o hospodaření s léky v Terezíně. Komise všechno, stejně jako ostatní záležitosti, akceptovala bez námitek. Do zápisu komise vysloveně uvedla, že: „*Nechtělo se nám tomu věřit, ale měli jsme možnost se přesvědčit, že tomu tak skutečně je. Terezín má ústřední lékárnou a několik filiálek. Zásoby jsou velmi značné a velmi různorodé, lékárníci nás ujistili, že mohou vyhovět veškerým požadavkům lékařů. Jednotlivci si nemohou léky kupovat, dostávají je zdarma při předložení lékařského předpisu. Tento systém každého uspokojí. Nota 3659 z 1. 6. 44 Farmaceutické rozdělování byla skutečně vyřešena tímto nadbytkem léků. Jakkoli to zní sebeneuvěřitelněji, můžeme jen s radostí potvrdit toto výjimečné bohatství v léčivech*“³²⁾.

Předseda rady starších dr. Paul Eppstein a jeho lidé nemohli ovšem pod tvrdým nacistickým tlakem jednat jinak. Pokud by konstatovali nedostatek léčiv, byla by to skvrna na tváři „Potěmkinovy vesnice“ nacistických úřadů pro delegaci. Ve skutečnosti však mnozí vězňové vzpomínali, že léky byly do Terezína pašovány³³⁾.

Židovští lékárníci a lékárnice z bývalé ČSR v ghettu Terezín

V ghettu v Terezíně byla vězněna celá řada židovských lékárníků z historických zemí, ale i ze Slovenska³⁴⁾. Někteří z nich zemřeli ještě na území ghetta vzhledem k nevyhovujícím a vyčerpávajícím životním podmínkám, další byli transportováni do vyhlazovacích táborů na východě, kde byli zavražděni a jen některým se podařilo přežít³⁵⁾. Byli mezi nimi většinou ti, kteří přišli do Terezína v období 1944–1945 jako Židé z tzv. „smíšených“ manželství nebo potomci z těchto manželství jako „poloviční Židé“. Některým se podařilo přežít i v pekle vyhlazovacího tábora v Osvětimi (PhMr. Nagel, PhMr. Sand) vzhledem k tomu, že neblaze proslulý dr. Mengele je potřeboval do svého zdravotnického týmu. Všechny dostupné získané informace jsou shrnuty v tabulce 2. V další kapitole jsou popsány osudy některých farmaceutek a farmaceutů, kteří prošli ghettem Terezín. Tyto příklady jsou rozčleněny do tří oddílů: oběti, přeživší a osud tzv. „smíšených“ manželství. Vybrali jsme ty, o nichž se zachovalo svědectví buď formou osobních vzpomínek (PhMr. Sandová), úředních dokumentů („arizace“ u PhMr. Munka), nebo jsme vycházeli z osobních údajů zachovaných v Národním archivu (PhMr. Glaeserová, PhMr. Pick, PhMr. Poláková a ostatní). V následující kapitole ještě budou připomenuti židovští lékárníci z Německa a Rakouska, kteří byli rovněž transportováni do terezínského ghetta³⁶⁾.

Osudy některých židovských farmaceutek a farmaceutů, kteří prošli ghettem Terezín – oběti shoah

PhMr. Pavel (Paul) Munk (lékární „Na Perštýně“, Praha)³⁴⁾

V případě této lékárny bychom se trochu podrobněji zaměřili na její osud během války, protože se jednalo o jednu z mála „arizovaných“ lékáren na území protektorátu, jejíž majitel byl transportován do ghetta v Terezíně a posléze zavražděn v koncentračním táboře.

Lékárna „Na Perštýně“ („Am Bergstein“) byla založena PhMr. Pavlem Munkem v roce 1931 právem koncesovaným. Sídli na rohu ulic Perštýna a Skořepky v čísle popisném 2. PhMr. Pavel (též uváděný jako Paul) Munk se narodil 7. září 1891 v Kutné Hoře u Prahy jako syn zdejšího velkoobchodníka Jana Munka. Farmacii vystudoval v letech 1912–1914 v české části Univerzity Karlo-Ferdinandovy v Praze. Promoval 18. července 1914. Koncesi na lékárnou obdržel již v roce 1921.

V roce 1939 lékárná zaměstnávala celkem sedm osob. V předtuše ohrožení své lékárny ze strany nacistického režimu uzavřel PhMr. Munk v roce 1939 (12. března) smlouvu o pronájmu s PhMr. L. Vosolsobovou, která vedla lékárnou v pozici nájemkyně od 15. května 1939 do 31. března 1940³⁷⁾.

Nicméně se lékárná se židovským majitelem brzy ocitla v hledáčku nacistických úřadů. Bylo rozhodnuto o „arizaci“³⁸⁾. Pobočka *Abteilung Treuhänder-und Ueberwachung Entjudungsabteilung* v Praze informova-

Tab. 2. Židovští farmaceuti z českých zemí v ghettu Terezín³⁴⁾

Příjmení	Vlastní jméno	Datum narození	Lékárna 1937	Příchod do Terezína	Osud	Místo smrti	Datum transportu (smrti)
Allerhandová	Hilda	29. 5. 1899	N	4. 4. 1942	zavražděna	Osvětim	6. 10. 1944
Ameisová-Fantová	Tekla	29. 5. 1911	Ostrava	30. 9. 1942	zavražděna	Treblinka	8. 10. 1942
Baumgartlová	Marie	20. 5. 1913	Kralupy nad Vltavou	4. 9. 1942	zavražděna	Malý Trostinec	8. 9. 1942
Bermannová	Eliška	30. 9. 1910	N	12. 2. 1942	přežila	N	N
Bloch	Jiří	15. 6. 1912	N	4. 9. 1942	zavražděn	Malý Trostinec	8. 9. 1942
Bock	Jan	3. 11. 1913	Brno	5. 12. 1941	zavražděn	Osvětim/ Dachau	23. 3. 1945
Bognerová	Alice	29. 9. 1904	Jihlava	13. 6. 1942	zavražděn	Terezín	13. 6. 1942
Brod	Karel	1. 1. 1888	Rovensko pod Troskami	5. 6. 1942	zavražděn	Terezín	13. 6. 1942
Bruckner	Emil	2. 6. 1899	Mírovice	5. 6. 1942	zavražděn	Osvětim	20. 1. 1943
Bučinová	Milena	9. 7. 1897	N	25. 2. 1945	přežila	N	N
Černá	Františka	30. 9. 1910	N	11. 2. 1945	přežila	N	N
Danzerová	Irma	24. 2. 1903	Rychnov nad Kněžnou	21. 12. 1942	zavražděna	Osvětim	23. 1. 1943
Dorffmanová-Sternová	Edita	25. 7. 1911	Praha XII	8. 7. 1943	zavražděna	Osvětim	18. 12. 1943
Drucker	Robert	1. 1. 1897	Brno	19. 3. 1942	zavražděn	Piaski	1. 4. 1942
Dubinová-Selkaová	Bianka	2. 12. 1904	Brno	23. 3. 1942	zavražděn	Osvětim	18. 5. 1944
Dukas	Alexander	30. 11. 1902	Močovok	7. 5. 1942	zavražděn	Sobibór	9. 5. 1942
Duschak	Leo	8. 11. 1899	Radnice u Plzně	2. 7. 1942	zavražděn	Malý Trostinec	25. 8. 1942
Fanta	Paul	20. 9. 1900	Moravská Ostrava	30. 9. 1942	zavražděn	Treblinka	8. 10. 1942
Fantová	Luisa	20. 3. 1904	Brno	23. 3. 1942	zavražděna	Izbica	27. 4. 1942
Fertig	Hanuš	2. 1. 1912	N	4. 12. 1941	zavražděn	Osvětim	28. 9. 1944
Fischer	František	24. 12. 1909	N	9. 12. 1942	zavražděn	Osvětim	23. 1. 1943
Freudenfeld	Štěpán	16. 6. 1910	Brno	29. 3. 1942	zavražděn	Osvětim	29. 9. 1942
Freund	Josef	25. 5. 1873	Praha 1	22. 9. 1942	zavražděn	Treblinka	8. 10. 1942
Freund	Richard	3. 1. 1892	Přimda	18. 1. 1942	zavražděn	Lublin	23. 4. 1942
Ganz	Zoltán	6. 9. 1905	Česká Třebová	9. 12. 1942	zavražděn	Osvětim	23. 1. 1943
Haasová	Marie	14. 5. 1894	N	2. 12. 1941	zavražděn	Riga	9. 1. 1942
Hoffmann	Evžen	11. 2. 1899	N	22. 9. 1942	zavražděn	Treblinka	8. 10. 1942
Kende	Nikolaus	13. 8. 1891	N	7. 4. 1945	přežil	N	N

Kleinová	Anna	29. 1. 1896	Břežnice	9. 12. 1942	zavražděna	Osvětim	6. 9. 1943
Klement (Kohn)	Oskar	26. 10. 1895	Cheb	12. 5. 1942	zavražděn	Osvětim	23. 10. 1942
Klementová	Ida	8. 4. 1897	N	12. 5. 1942	přežila	N	N
Königsteinová	Ilsa	17. 2. 1911	Jihlava	24. 10. 1942	přežila	N	N
Krausová-Munková	Marta	26. 7. 1906	Praha	22. 12. 1942	zavražděn	Terezín	29. 3. 1944
Kürschner	Karl	1. 10. 1902	Domažlice	24. 11. 1941	zavražděn	Osvětim	23. 10. 1944
Leichterová	Ilsa	22. 1. 1901	N	22. 9. 1942	zavražděna	Treblinka	22. 10. 1942
Mandelík	Hanuš	28. 1. 1911	N	4. 12. 1941	zavražděn	Osvětim/ Dachau	23. 3. 1945
Munk	Paul	7. 9. 1891	Praha I	22. 12. 1942	zavražděn	Osvětim	18. 5. 1944
Nadelová	Hilda	28. 1. 1907	Dačice	22. 5. 1942	zavražděna	Lublin	25. 5. 1942
Pick	Ota	11. 2. 1890	N	10. 12. 1941	zavražděn	Osvětim/ Buchenwald	23. 2. 1945
Pick	Rudolf	22. 4. 1908	Praha VIII	22. 12. 1942	přežil	N	N
Pick	Jiří	2. 11. 1916	N	12. 5. 1942	zavražděn	Osvětim	23. 10. 1944
Porgesová	Gertruda	19. 12. 1910	Litoměřice	14. 12. 1941	přežila	N	N
Povrozňuková	Sima	7. 10. 1903	N	11. 2. 1945	přežila	N	N
Pragerová	Lotte	29. 4. 1908	N	5. 12. 1942	zavražděn	Osvětim	23. 10. 1944
Rappaport	Mikuláš	7. 7. 1903	N	22. 9. 1942	zavražděn	Osvětim/ Blechhammer	18. 12. 1943
Salzerová	Amálie	10. 10. 1901	N	28. 4. 1942	zavražděna	Zamoš	30. 4. 1942
Schicková	Aurelie	22. 11. 1908	N	5. 12. 1942	zavražděn	Osvětim	15. 12. 1943
Schiff	Artur	20. 12. 1912	N	13. 7. 1943	přežil	N	N
Schwarz	Hanuš Jan	21. 12. 1918	N	12. 9. 1942	zavražděn	Osvětim	26. 10. 1942
Schweinburg	Evžen	18. 11. 1882	Německý Benešov	18. 4. 1942	zavražděn	Terezín	13. 6. 1942
Sonderlingová	Terezie	24. 4. 1906	Praha- Dejvice	2. 7. 1942	zavražděna	Malý Trostinec	14. 7. 1942
Sonnenschein	Leopold	6. 1. 1896	N	14. 12. 1941	zavražděn	Osvětim	1. 10. 1944
Stein	Pavel	27. 8. 1911	Praha	22. 12. 1942	zavražděn	Osvětim	29. 1. 1943
Steiner	Arpad	4. 9. 1911	N	7. 4. 1945	přežil	N	N
Švadlenková	Hana	3. 7. 1916	N	5. 12. 1942	přežila	N	N
Wachs	Verner	29. 9. 1921	N	10. 8. 1942	zavražděn	Malý Trostinec	8. 9. 1942
Wantoch	Robert	14. 6. 1889	Znojmo	24. 10. 1942	zavražděn	Osvětim	26. 10. 1942
Weinberger	Heřman	3. 3. 1905	N	8. 7. 1942	zavražděn	Osvětim	18. 5. 1944
Winterová	Nelly	30. 4. 1906	Brno	27. 1. 1943	zavražděna	Osvětim	29. 1. 1943
Wolf	Erich	30. 5. 1892	N	9. 6. 1943	zavražděn	Osvětim	28. 9. 1944
Wolf	Jindřich	20. 3. 1865	N	18. 9. 1942	přežil	Terezín	16. 5. 1945

la 17. dubna 1940 Oberlandrat v Praze, že pověřila funkcí Treuhändera (tzv. „správce věrné ruky“ nebo „arizační“ správce) PhMr. Karla Hausdorfa z Prahy XI. Oberlandrat o 2 dny později potvrdil přijetí této informace³⁹.

Ještě před návštěvou lékárny vznesl PhMr. Hausdorf dotaz na Českou spořitelnu (Böhmische Sparkasse) v Kutné Hoře dotaz ohledně dědictví po otci PhMr. Munka, Nathanu Munkovi (13. června 1940). Zástupce České spořitelny mu 18. června 1940 odpověděl, že podle rozhodnutí Okresního soudu z 16. ledna. 1936 číslo D 232/35 kromě PhMr. Munka byli ještě známi čtyři dědici: Karl Munk (obchodník v Kutné Hoře), Viktor Munk (obchodník v Praze, bytem na Kampě číslo popisné 495), Božena Arnoldová (manželka soukromníka v Hradci Králové) a Emilie Zelenková (manželka obchodníka v Praze, bytem v Beneschauerstrasse 30)³⁹.

Matka PhMr. Munka, Anna Munková, mu v červenci 1940 vydala pro jeho potřebu potvrzení, že má nárok na podíl z dědictví po svém otci ve výši 81 034,50 K.

Z hlediska právního bylo zde konstatováno, že dosavadní majitel PhMr. Pavel Munk obdržel koncesi ze zemského úřadu v Praze ke dni 19. ledna 1931 pod číslem C 13 344 na základě rozhodnutí zemského úřadu v Praze 26. května 1930 (číslo 234923) a nařízení Ministerstva zdravotnictví a tělovýchovy v Praze ze dne 24. října 1930 (číslo 21765). Lékárna nebyla zanesena do obchodního rejstříku³⁹. Ve zprávě bylo dále konstatováno, že PhMr. Munk uzavřel 12. března 1939 s PhMr. Vosolsobovou smlouvu o pronájmu lékárny za nájem ve výši 5 % obrátu.

Vzhledem k tomu, že tato smlouva o nájmu⁴⁰ nebyla schválena pražským Oberlandratem, nacistické úřady ji nepovažovaly za platnou. PhMr. Hausdorf si zažádal rovněž o úvěr a obdržel ho. Úvěr byl schválen 16. ledna 1941 ve výši 270 000 K. Lhůta splatnosti úvěru byla 6 let. Úroková míra byla 5 %. Za úvěr ručil „arizovanou“ firmou. K udělení úvěru bylo třeba, aby doložil svoje politické osvědčení. To prokázal vstupem do NSDAP v dubnu 1939, následujícího roku byl ustanoven *treuhänderem* lékárny „Život“ v Hyberské ulici. Patřil do střední třídy. Poté již zažádal o „arizaci“ lékárny „Na Perštýně“³⁹.

PhMr. Pavel Munk nastoupil 22. prosince 1942 do transportu Ck, č. 950 z Prahy do Terezína. Jeho poslední adresa byla v Praze Na Kampě 5, Praha III. Z Terezína byl 18. května 1944 transportován do Osvětimi, kde byl zavražděn⁴¹. Další osud „arizátora“ PhMr. Hausdorfa po válce není známý.

Po válce lékárna připadla v restituci dědicům PhMr. Pavla Munka⁴². Nájemcem se stal RNDr. PhMr. Emil Cypra. Po tzv. „socializaci“ lékáren a převedení lékárny do sítě národního podniku Medika se stal jejím správcem. Lékárna obdržela číslo 8. Dne 10. srpna 1953 byla zrušena⁴³.

PhMr. Marta Glaesserová (lékárna Hořovice)³⁴

PhMr. Marta Glaesserová se narodila jako Marta Reichnerová 19. ledna 1904 v Bohutíně (okres Příbram, kraj Středočeský, asi 7 km jihozápadně od Příbrami). Jejím otcem byl Josef Reichner. Farmacii vystudovala na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v letech 1925 až 1927. Jako národnost uvedla při zápisu národnost

českou. Promovala 24. června 1927. Po promoci pracovala jako kondicinující farmaceutka v koncesované lékárně „U kotvy“ v Praze-Braníku. Majitelem lékárny byl PhMr. Karel Šnajberk.

Po svatbě s Robertem Glaesserem spolu žili v Hořovicích (nyní okres Beroun, Středočeský kraj). Robert Glaesser (*2. března 1896) se živil jako obchodník v Hořovicích. Pamětníci vzpomínají, že byl velice hodný člověk, který každému pomáhal. Měl rád hudbu (hrál na housle, klavír a flétnu)⁴⁴.

V roce 1941 PhMr. Glaesserová otěhotněla. To ovšem nemělo žádný vliv na deportaci obou manželů do Terezína. Nejprve byli oba deportováni do Plzně, kde byli Židé shromažďováni. Robert Glaesser byl v transportu S dne 22. ledna 1942 z Plzně do Terezína. Těhotná Marta Glaesserová byla deportována do Terezína v transportu T o 4 dny později. V Terezíně se jim narodil 17. dubna 1942 syn Jiří. Žádný z nich neunikl smrti. Všichni byli deportováni do koncentračního tábora Osvětim. Robert Glaesser⁴⁵ byl v transportu El (29. září 1944) a Marta Glaesserová⁴⁶ společně s dvouletým synem Jiřím⁴⁷ v transportu En (4. října 1944). Všichni byli zde zavražděni.

PhMr. Hana Poláková³⁴

Narodila se 25. února 1915 v Litomyšli. Otec byl dr. Ivo Polák, advokát, matka Leopolda Poláková. Farmacii vystudovala na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze v letech 1936–1938. Není známo, zda ještě nastoupila do lékárny, ale zřejmě k tehdejší politické situaci se tak nestalo. V roce 1941 zažádala o vydání občanské legitimace, kde uvedla, že je bez zaměstnání a svobodná⁴⁸. Z Prahy byla deportována 27. července 1942 do Terezína. Z Terezína byla dne 26. října 1942 transportována do Osvětimi, kde byla zavražděna⁴⁹.

PhMr. Ota Pick³⁴

Narodil se 11. února 1890 v Lázních Bělohrad. Rodiče byli Julius a Olga (rozená Ledererová) Pickovi. Farmacii vystudoval v letech 1911–1913 na Filozofické fakultě české části Karlo-Ferdinandovy univerzity v Praze. Ve dvacátých letech byl zařazen jako poručík lékárnictva v záloze k divizní nemocnici č. 1 v Praze. Ve stejné době působil jako činovník fotbalového klubu Viktoria Žižkov. V roce 1932 pracoval jako obchodní jednatel. V roce 1935 pracoval jako náměstek firmy „Medproduct“ se sídlem v Praze-Libni, za kterou podal žádost o udělení koncese „*k výrobě léků a preparátů, které jsou určeny, by jich bylo použito za léky*“ (podle paragrafu 15, odstavce 14 živnostenského řádu). Firma rovněž provozovala výrobu kosmetických přípravků. V březnu 1939 uvedl v žádosti o vydání občanské legitimace náboženství římsko-katolické⁵⁰. Byl ženatý, manželka Hedvika (rozená Stadlerová 1899) a syn Harry (*1923). Z Prahy byl 5. prosince 1942 deportován do Terezína. Dne 20. prosince 1943 byl transportován do Osvětimi, kde byl zavražděn⁵¹.

PhMr. Ervín Schweinburg

Pocházel ze Sudet a byl majitelem lékárny „U útěchy Panny Marie“ v tehdejším Německém Benešově (dnes Benešov

nad Černou) na městském náměstí v čísle popisném 82. Předtím o něm víme, že v letech 1920–1924 byl nájemcem lékárny „U černého orla“ ve Šluknově⁵³). Tato lékárna byla založena jako reálná v roce 1782. Do roku 1945 ji vlastnil PhMr. Alfred Sagner⁵³) pod názvem „Zum schwarzen Angel“⁵³). Sídliila v Nádražní ulici (Bahnhofstraße) čp. 300⁵⁴). Jako majitel je uváděn už od roku 1922⁵⁵). Lékárnu za něj v některých letech vedli provizoři⁵³).

V případě lékárny v Německém Benešově se jednalo o koncesovanou lékárnu založenou v roce 1800⁵⁵). PhMr. Schweinburg ji koupil v roce 1925 od předchozího majitele PhMr. Franze Weiglunga, který ji vedl od roku 1891. PhMr. Schweinburg byl v městečku velmi oblíben. Po odstoupení Sudet byl Německý Benešov součástí Německé říše. Téměř všichni Židé odsud uprchli a kromě jednoho staršího židovského občana zůstal již jen PhMr. Schweinburg s rodinou. Místní Němci se velmi přimlouvali u nové nacistické moci, aby mohl zůstat, ale marně. Jednotka SA, vedená SA-standardführerem ze sousedního okresu, ho jedné noci převezla přes hranice na území Československa⁵⁶). PhMr. Schweinburg po odsunu žil v Českých Budějovicích, odkud byl 18. dubna 1942 transportován do Terezína a odsud 13. června 1942 na neznámé místo, kde byl zavražděn⁵⁷).

PhMr. Richard Freund

Vlastnil lékárnu „U anděla strážce“ („Zum Schutzengel“) v čísle popisném 40 v Přimdě (Pfraumberg). Jednalo se o koncesovanou lékárnu založenou v roce 1870. PhMr. Freund zůstal v protektorátu, odkud se pokusil na jaře 1940 vycestovat do Šanghaje (20. června 1940 mu bylo na pražském policejním ředitelství z toho důvodu vystaveno vysvědčení o zachovalosti⁵⁸). Jeho posledním bydlištěm na území protektorátu byla Plzeň. PhMr. Freund byl 18. ledna 1942 transportován do Terezína. Odtud byl 23. dubna 1942 deportován do Lublinu, kde byla zavražděn⁵⁹).

PhMr. Oskar Klement

Další lékárnou spojenou s židovskými lékárníky před druhou světovou válkou na tomto území byla lékárna „Mariatherma“ v Mariánských lázních. Sídliila ve vile Hahn na Hlavní třídě. Jednalo se o koncesovanou lékárnu založenou v roce 1901. V roce 1929 byl majitelem lékárny PhMr. Karel Kosinka a provisorem **PhMr. Oskar Klement** (původním jménem Kohn). PhMr. Kosinka byl rovněž spoluzakladatelem firmy Mariatherma³⁴). Jednalo se o firmu založenou v roce 1918 významným českým lékařem a balneologem MUDr. Vladislavem Matějovským (1866–1935), která se celým názvem od roku 1921 jmenovala Mariatherma, továrna lučebnin a léčiv v Mariánských Lázních, akciová společnost. Vyráběla jedy, léky a léčivé přípravky, zejména organopreparáty (léky připravované ze živočišných surovin, orgánů zdravých zvířat, hlavně vepřů). Po spojení s firmou Klöckler v roce 1936–1938 přemístila svoji výrobu do pražských Strašnic. K jejím lékům patřily například tablety inzulinu **Pancreatis** nebo lék proti distomóze (nákaza vyvolaná distomními motolicemi) ovcí **Agravil**. Firma vlastnila stejnojmennou lékárnu, která rovněž vyráběla své spe-

ciality – v seznamu Gehes Kodex jsou uvedeny pilulky **Antilipoid** na podporu snižování tělesného tuku (byly složeny ze zpracované vepřové štítné žlázy, sušeného extraktu z aloe pravé, reveně, papriček jalapeños a podophyllinu). Firma, stejně jako lékárna, byly počítány k česky orientovaným podnikům ve městě³⁴).

V roce 1933 lékárnu spravovala jako odpovědná správkyně PhMr. Ida Wantochová-Klementová. Ve stejné funkci byla uvedena i v lékárnické ročence pro rok 1938. PhMr. Oskar Klement odešel do Chebu, kde získal koncesi a v roce 1935 založil „Valdštejnovu lékárnu“ („Wallenstein-Apotheke“). V roce 1938 byl uveden jako majitel a provizorem byl PhMr. Karel Czap. Posledním bydlištěm PhMr. Klementa v Protektorátu byla Praha XII. Dne 12. května 1942 byl transportován do Terezína, odkud byl 23. října 1944 transportován do Osvětimi, kde byl zavražděn⁶⁰). Lékárna „Mariatherma“ za války zanikla. V roce 1943 bylo uvedeno, že na stejné adrese (za války Hitlerova třída) byla parfumerie Rücker, kde byla zřízena lékárna pro nemocnici z Berlína⁶¹).

Oskar Heisler

Do Terezína byl deportován i bratr majitele farmaceutické firmy z Chrástě u Chrudimi **Ing. Robert Heisler**, který zůstal v Chrásti, což se mu stalo osudným. Z Pardubic byl 9. prosince 1942 transportován do Terezína. Z Terezína byl transportován 6. září 1943 do Osvětimi, kde byl zavražděn⁶²). Jeho bratrovi Robertovi se podařilo emigrovat ještě včas s manželkou a synem Jiřím do Anglie, kde zemřel v roce 1970. S emigrací jim pomohl biskup Kašpar z Hradce Králové⁶³).

Osudy některých židovských farmaceutek a farmaceutů, kteří prošli ghettem Terezín – přeživší

PhMr. Marie Sandová (lékárna v ghettu Terezín)³⁴

V článku jsme již citovali pasáž ze zachovaných vzpomínek PhMr. Marie Sandové. PhMr. Marie Sandová se narodila jako Marie Arnsteinová 4. října 1916 v Třebívlicích u Lovosic. Jejím otcem byl Ferdinand Arnstein. Při zápisu do studia uvedla jako povolání otce „soukromník v Litoměřicích“. Otec jinak pracoval jako nájemce velkostatku. Matka byla Františka Arnsteinová. V roce 1925 se přestěhovala s rodiči i bratrem do Litoměřic, kde vystudovala gymnázium. V letech 1936–1938 studovala farmacii na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Během studia se seznámila s praktickým lékařem z Plzně MUDr. Jiřím Švarcem, kterého si v roce 1937 vzala. V červnu 1938 promovala. Chtěla pokračovat ve studiu a získat titul RNDr. z mikrobiologie, ale vzhledem k uzavření českých vysokých škol v listopadu 1939 to již nebylo možné²⁰).

Po obsazení Sudet v říjnu 1938 se museli její rodiče přestěhovat do Prahy. Zde jim pomohl najít byt bratr její matky Karel Hartmann, který byl úspěšný reprezentant v ledním hokeji a olympionik. Od roku 1940 nesměla PhMr. Marie Švarcová pracovat v lékárně a její manžel nesměl provozovat obvyklou praxi. Nějaký čas ještě pracovala nelegálně v lékárně v Plzni-Doubrovce. Její manžel mohl jen vykonávat praxi pro židovské pacienty. Rodiče a její bratr byli transportováni v roce 1941 do ghetta v Lodži. Marie Švarcová o osudu svých příbuz-

ných dlouho nevěděla. Teprve později se dozvěděla, že její otec v ghettu zemřel a byl pohřben na místním židovském hřbitově. Její matka, Františka Arnsteinová, byla při jedné razii v ghettu postřelena a odvezena na neznámé místo. Jejího bratra chránila práce sanitáře. Později se mu podařilo z ghetta v Lodži uprchnout do ghetta v Čenstochové a odtud na Slovensko⁶⁴.

V roce 1942 (24. října) byli manželé Švarcovi deportováni transportem Ca do ghetta v Terezíně. MUDr. Švarcovi se ji podařilo vyreklamovat z vůbec prvního transportu, pod označením By, z Terezína do Osvětimi (celkem bylo transportem By dne 26. října 1942 deportováno 1838 osob, 1805 zahynulo a jen 33 se dočkalo konce války)⁶⁰. Díky své kvalifikaci PhMr. Švarcová začala pracovat v ghettu jako lékárnice. Nejprve v tzv. Centrální lékárně. Zde chodily z jednotlivých poboček objednávky a připravovaly se léky, které se potom roznášely do jednotlivých poboček, kde je magistři vydávali. Potom pracovala v jedné z poboček v Sudetských kasárnách. Další působišť měla v pobočce ve Vrchlabských kasárnách, kterou vedla. Zde spolupracovala se starším magistrem z Vídně PhMr. Helperem. PhMr. Helper pracoval před válkou v lékárně ve Vídni na Maria Hilfer Strasse³⁶. Ke konci války byl zařazen do transportu do Švýcarska. Odtud emigroval do Austrálie. Dalším kolegou byl nejmenovaný holandský magistr farmacie. Její prací bylo vyplňovat objednávky na léky a zdravotnický materiál od lékařů, které odesílala do Centrální lékárny. V Terezíně také zažila naaranžované divadlo pro návštěvu Mezinárodního Červeného kříže v červnu 1944.

Její manžel byl určen (stejně jako dalších přibližně 18 500 vězňů) do transportu do Osvětimi. MUDr. Švarc byl deportován transportem Em dne 1. října 1944. PhMr. Švarcová mohla jako lékárnice zůstat, ale odjela dobrovolně s ním. Na osvětimské rampě se viděli naposledy. MUDr. Švarc neprošel selekcí a byl krátce po svém příjezdu zavražděn²⁰.

Marie Švarcová měla větší štěstí a zůstala naživu. Asi měsíc po příjezdu byla deportována do pracovního tábora ve Freiburgu v Sasku. Zde se vyráběly díly pro balistické rakety V-2. Začátkem dubna se přiblížila fronta a vězenkyně měly být evakuovány přes Čechy do Flossenbürgu. Z tohoto transportu se podařilo Marii Švarcové se dvěma přítelkyněmi u Českých Budějovic koncem dubna 1945 utéci do Třeboně, kde se do konce války ukryly u známých.

Po válce získala v Třeboni byt a práci v místní lékárně. Částečně také jezdila pracovat do lékárny v Suchdole nad Lužnicí, kde posléze zůstala na plný úvazek. Její předválečný židovský majitel PhMr. Zoltán Ganz byl zavražděn v koncentračním táboře. Podařilo se jí setkat se svým bratrem, který přežil. Po úspěšném útěku na Slovensko na konci roku 1944 vstoupil do 1. československého armádního sboru. V jeho řadách se dostal 28. května 1945 do Prahy a hned napsal své sestře dopis. Setkali se krátce poté v Praze. Jejich matka byla po válce prohlášena za mrtvou⁶⁴.

V roce 1947 se PhMr. Marie Švarcová přestěhovala do Prahy, kde si našla práci ve „Frýdově lékárně“ ve Vršovcích. Později si v Praze i našla malý byt v Lublaňské

ulici. Z „Frýdovy lékárny“ odešla pracovat jako vedoucí (odpovědná správkyň) do lékárny v Pařížské ulici, kde zemřel její dosavadní vedoucí PhMr. Josef Koloušek, který zde pracoval se svojí dcerou, rovněž magistrou farmacie (nesplňovala v té době podmínky pro vedení lékárny).

Za několik let se PhMr. Marie Švarcová seznámila s PhMr. Ludvíkem Sandem, kterého znala z lékárny v terezínském ghettu (pracoval jako její podřízený v pobočce v Sudetských kasárnách). Provádala se za něj a v roce 1954 se jim narodila dcera Luisa²⁰.

PhMr. Ludvík Sand (*13. října 1910) byl deportován transportem Ba dne 10. srpna 1942 z Prahy. V ghettu pracoval v lékárně, kde se potkal i se svou budoucí ženou. Z Terezína byl 6. září 1943 deportován do vyhlazovacího tábora v Osvětimi v transportu Dm. Osvobození se dožil v koncentračním táboře Dachau, který byl 29. dubna 1945 osvobozen americkými jednotkami²⁰. PhMr. Sand zemřel v roce 1991 a PhMr. Marie Sandová v roce 2012. Konce války v samotném vyhlazovacím táboře v Osvětimi se podařilo dožít rovněž několika židovským farmaceutům z ČSR. **PhMr. Irma Löwyová** (*11. května 1911) byla deportována v transportu R dne 18. ledna 1942 z Plzně do Terezína. Z Terezína byla deportována v transportu Ds 18. 12. 1943 do Osvětimi⁶⁰.

Druhou magistrou, která se dožila osvobození v Osvětimi, byla **PhMr. Gertruda Porgesová** (*19. prosince 1910). V transportu M byla deportována 14. prosince 1941 z Prahy do Terezína. Z Terezína byla deportována do Osvětimi v transportu Eq dne 12. října 1944 (vyhlazovací tábor Osvětim osvobodila 27. 1. 1945 Rudá armáda)⁶⁰.

PhMr. Jindřich Wolf zemřel krátce po osvobození ještě na území tábora dne 16. května 1945 a o dva dny později byl pohřben⁶⁰.

PhMr. Rudolf Pick emigroval v roce 1948 do Venezuely. Leimkugel uvádí, že v roce 1963 pracoval v Seattlu (USA) jako ladič pian⁸⁵.

Specifický byl osud **PhMr. Zygunda Nagela** (*5. ledna 1907). Po vypuknutí války byl nejprve deportován do ghetta ve Varšavě a odtud do vyhlazovacího tábora Osvětim, kde se mu podařilo dožít osvobození tábora. Tento lékárník (zřejmě protože byl původem z Haliče) sice neprošel Terezínem, ale jeho osud se spojil s osudem PhMr. Ludvíka Sanda. Zde jde pouze ze vzpomínek pamětníků usuzovat, že PhMr. Nagel přežil jako jeden ze členů (celkem 22 osob) zdravotnického týmu, který spadl pod doktora Mengeleho a který dr. Mengele vyreklamoval z nástupu na transport a tím jim zachránil život⁶⁵. Důvody jeho jednání zůstanou zřejmě nejasné. Je možné, že si budoval alibi pro poválečný soud. Stejným způsobem zachránil stovku židovských chlapců z řad vězňů. Stejně jako PhMr. Nagel se zřejmě zachránil i již uvedený PhMr. Ludvík Sand, který také pracoval v chudě vybavené lékárně v Osvětimi⁶⁴.

Osudy některých židovských farmaceutek a farmaceutů, kteří prošli ghettem Terezín – tzv. „smíšená“ manželství

Na závěr bychom se ještě rádi dotkli osudu osob z tzv. „smíšených“ manželství. Jednalo se o „árijce“, kteří měli

židovského manžela nebo manželku. Byl na ně činěn tlak, aby se rozvedli. Pokud k tomu došlo, jejich partner nebo partnerka byli deportováni jako ostatní Židé a byli v naprosté většině zavražděni ve vyhlazovacích táborech. Pokud se nerozvedli, jejich manželky a manželé byli dočasně uchráněni transportu. Začátkem roku 1944 tato ochrana již nefungovala.

Židé ze „smíšených“ manželství byli transportováni od počátku roku 1944 do ghetta Terezín. Část z nich byla deportována mezi 28. zářím a 28. říjnem do Osvětimi, kde byla zavražděna. Na přelomu září a října 1944 byli „árijské“ manželé vyzváni k tomu, aby se rozvedli. Pokud tak neučinili, byli spolu s „židovskými míšenci“ odesláni do různých pracovních táborů na území protektorátu a ve Slezsku⁶⁶.

Další část Židů ze „smíšených“ manželství přišla do Terezína mezi lednem a dubnem 1945. Bylo mezi nimi mnoho „árijských manželů“ ze „smíšených“ manželství, na které teď přišla řada. Nicméně tito Židé již nebyli transportováni a v naprosté většině se dožili osvobození. Velkým nebezpečím se na úplném konci války stala pro všechny vězněné v Terezíně epidemie skvrnitého tyfu, která se tam dostala s transporty zubožených vězňů v tzv. evakuačních transportech z jiných táborů⁶⁷.

Jako jeden kamínek z mozaiky osudů lze zmínit osud manželů Bayerlových z Náchoda. **RNDr. PhMr. Václav Bayerle** (1900–1955) zde byl lékárníkem a majitelem lékárny „U černého koníčka“ (lékárnu zakoupil v roce 1928). V roce 1923 se oženil s Valérií Strassovou (1901–1963) z bohaté židovské rodiny. V roce 1924 obhájil dizertační práci na téma *O elektrolytickém vylučování se arsenu, antimonu a vizmutu na kapkové elektrodě*. Manželé nejprve žili v Praze, kde PhMr. Bayerle získal titul doktora přírodních věd a spolupracoval s pozdějším nositelem Nobelovy ceny Jaroslavem Heyrovským. Jiří Jindra k tomu poznamenal: „Práci oponovali Štěrba-Böhm a Heyrovský. Zatímco první oponent byl s prací navýsost spokojen a napsal o ní, že je výborná, Heyrovský byl kritičtější a uznal práci jen za velmi dobrou. Heyrovský zmínil téměř 2 roky, po které se Bayerle tematice věnoval. Uznal, že elektroredukce arsenu je nekomplikovanější. Bayerle podle Heyrovského získal několik důležitých fyzikálních konstant a dat“⁶⁸.

Manželé se po koupi lékárny v roce 1928 přestěhovali do Náchoda. Otec Valérie, Leo Strass (1871–1945)⁶⁹, vlastnil v městě prosperující textilní firmu. RNDr. PhMr. Václav Bayerle byl kromě své lékárnické praxe i amatérským, ale dobrým hudebníkem. Manželům se před válkou narodily dvě děti – syn Pavel (1925) a dcera Věra (1931). Díky tomu, že se manželé nerozvedli, podařilo se jim až do roku 1944 vyhnout se transportům. Během války zasílala paní Valérie balíčky uvězněným náhodským Židům. Na jaře roku 1944 byla povolána (i se svým bratrem Karlem) do pracovního tábora na hřišti Hagibor. Na začátku roku 1945 byla transportována do Terezína, kde se dočkala osvobození. Její bratr Karel také přežil, ale oba její rodiče byli zavražděni v Osvětimi a druhý bratr v koncentračním táboře v Mauthausenu⁶⁹.

Na podzim 1944 byl i její manžel poslán do internačního pracovního tábora v Klettendorfu ve Slezsku. Z tábora se vrátil a nadále pracoval ve své lékárně až do jejího znárodnění v roce 1953. Krátce po tom, v roce 1955, zemřel na třetí infarkt. Před smrtí vyjádřil přání být pohřben na židovském hřbitově v Náchodě⁷⁰.

Syn manželů **Bayerlových, Pavel** (1925–1972) byl jako tzv. „poloviční Žid“ (Halbjude) rovněž poslán do pracovního tábora⁷¹. Jednalo se o tábor v Postoloprtech na Žatecku. Byl to pracovní tábor pro válečné zajatce, „árijské“ manželé ze „smíšených“ manželství či „židovské míšence“. Dcera Věra byla tohoto osudu ušetřena a žila nadále v Náchodě v péči příbuzných.

Pavel Bayerle pobyt v pracovním táboře přežil a po válce vystudoval na přání rodičů farmacii, ale protože zdědil otcovu lásku k hudbě (a zejména jazzu), posléze se začal hudbě věnovat profesionálně. Hrál nejprve v různých orchestrech (skupina Arnošta Kafky, orchestr Zdeňka Marata). V roce 1961 založil taneční jazzový orchestr Armádního uměleckého souboru v Olomouci a stal se jeho šéfdirigentem. Rovněž také skládal a aranžoval. Je autorem řady skladeb, z nichž asi nejznámější se stala píseň *O nás dvou*. Napsal rovněž hudbu k několika krátkým filmům a byl spoluautorem muzikálu z vojenského prostředí *Vojna veselá*⁷². Zemřel v roce 1971 přímo na pódiu při vystoupení jeho orchestru v Olomouci⁷³.

Židovští farmaceuti z Německa a Rakouska v Terezíně³⁴

Do Terezína bylo deportováno i mnoho židovských magistrů z Německa, Rakouska, Holandska a dalších zemí. Již byla zmíněna vzpomínka PhMr. Sandové na jejího kolegu z Vídně, Mgr. Helpera a rovněž na nejmenovaného holandského lékárníka³⁴.

Velká část lékárníků pocházela z Vídně, kde byla velmi silná židovská menšina. V roce 1910 při sčítání lidu zde bylo 175 300 osob židovského vyznání (a to ještě nebyly započítány osoby židovského původu bez vyznání či pokřtěné⁷⁴). V roce 1934 bylo 31,5 % zdejších lékáren vlastněno židovskými lékárníky⁷⁵.

Řada z nich se ocitla v Terezíně. Rádi bychom zde stručně zmínili osudy čtyř z nich⁸³.

Mgr. Isaac Schatz byl⁷⁶ od roku 1928 majitelem a koncesionářem lékárny „Erdberg-Apotheke“ ve třetím vídeňském obvodu. K 1. červenci 1938 byla lékárna „arizována“ Mgr. Rudolfem Steinerem. Jeho synovi Adamovi bylo umožněno emigrovat, ale on sám zůstal v okupované Vídni. Odtud byl deportován do Terezína 15. července 1942. Následně byl deportován 21. září 1942 do vyhlazovacího tábora Treblinka, kde byl zavražděn.

Mgr. Adalbert Glasser⁷⁶ byl majitelem a koncesionářem lékárny „Neuling“ ve třetím vídeňském obvodu. Odpovědným vedoucím byl Mgr. Franz Fitz, který lékárnu po okupaci Rakouska „arizoval“ k datu 25. července 1938. V září 1938 změnil Mgr. Fitz název lékárny na „Viktoria-Apotheke“. Mgr. Glasser zůstal ve Vídni, odkud byl 29. července 1942 deportován do Terezína, kde zemřel 27. září 1942 na následky zdejších životních podmínek.

Tab. 3. Židovští farmaceuti z Německa a Rakouska v Terezíně³⁶⁾

Příjmení	Jméno	Rok narození	Před válkou	Profesní postavení	Rok deportace	Místo transportu	Poznámka
Freund	Moritz	1862	Berlín	farmaceutická společnost	1942	Terezín	
Friedlander	Artur	1863	Berlín	obchodní zástupce	1942	Terezín	
Gibalie	Siegfried	1890	Berlín	správce	1942	Terezín	1945 prohlášen za mrtvého
Happ	Albert	1897	Berlín	lékárník – Schweizer-Apotheke	1943	Terezín	
Herrmann	Helmut	1885	Berlín	lékárník – Kaiser-Wilhelm-Apotheke	1942	Terezín	1944 zavražděn v Osvětimi
Herzberg	Georg	1870	Berlín	lékárník – Bellevue Apotheke	1942	Terezín	
Herzog	Joseph	1864	Vratislav (Breslau)	vedoucí vědeckého oddělení firmy Hageda	1942	Terezín	1945 nezvěstný
Keiler	Albrecht	1897	Vratislav (Breslau)	lékárník – Mohren-Apotheke	neuveden	Terezín	
Lowy	Siegfried	1879	Berlín	velkoobchodník	1942	Terezín	1944 zavražděn v Osvětimi
Selbiger	Ernst	1865	Düsseldorf	lékárník – Adler-Apotheke	1943	Terezín	
Selzer	Herrmann	1869	Vídeň	lékárník – Apotheke zum Erzengel Michael	1942	Terezín	
Schatz	Isak	1872	Vídeň	lékárník – Erdberg-Apotheke	1942	Terezín	
Silten	Fritz	1904	Berlín	lékárník – Kaiser-Friedrich-Apotheke	neuveden	Terezín	přežil, pracoval ve farmaceutickém průmyslu, zemřel 1980 v Curychu
Sobel	Martin	1871	Vídeň	lékárník – Apotheke zum Biber	1942	Terezín	
Weidenberg	Malvin	1875	Berlín	lékárník – Turn-Apotheke	1943	Terezín	

Mgr. Martin Sobel⁶⁾ byl od roku 1928 majitelem lékárny „Zum Biber“ v devátém vídeňském obvodu. V roce 1937 se stal spolujednatel lékárny jeho bratr dr. Philip Sobel. Po anšlusu lékárnu „arizoval“ Mgr. Anton Greger (od roku 1931 aktivní člen NSDAP) ke dni 9. července 1938. Mgr. Sobel zůstal ve Vídni, odkud byl deportován 29. června 1942 do Terezína. Zde následkem vyčerpávajících životních podmínek zemřel v roce 1943 (za mrtvého byl prohlášen 26. března téhož roku). Jeho bratrovi dr. Sobelovi se podařilo uprchnout v létě 1938 do Itálie. Odtud emigroval do Chile, kde začal pracovat jako chemik ve Viña del Mar.

Po druhé světové válce byla lékárna v roce 1945 umístěna pod národní správu. „Arizátor“ Mgr. Greger byl za svoje jednání v lednu 1948 odsouzen na 18 měsíců a propadnutí majetku. Vzhledem k tomu, že byl ve vazbě od června 1946, což mu bylo započítáno, byl mu zbytek trestu prominut a byl propuštěn 4. července 1948 z vazby.

V roce 1947 se vrátil z emigrace dr. Philip Sobel a podal žádost o restituci rodinné lékárny. Na základě odkazu v testamentu jeho bratra byla mu lékárna vrácena (nejen jeho polovina) a v dubnu 1949 získal koncesi k provozování lékárny.

Mgr. Hermann Saul Selzer⁷⁾ byl od roku 1935 majitelem a koncesionářem lékárny „Zum Archangel Michael“ v deva-

tenáctém vídeňském obvodu. Jeho syn Mgr. Hans Selzer byl veden od roku 1935 jako odpovědný vedoucí lékárny. Hans Selzer byl v červenci 1938 zatčen a deportován do koncentračního tábora Dachau. Lékařnu „arizoval“ 24. srpna 1938 Mgr. Karl Hiess (člen NSDAP před rokem 1938). Mgr. Hans Selzer měl štěstí, byl v roce 1939 z koncentračního tábora propuštěn a posléze emigroval do USA, začal žít v New Yorku. Jeho otec Hermann už bohužel takové štěstí neměl. Z Vídně byl 21. června 1942 deportován do Terezína. Odtud byl 19. září 1942 deportován do vyhlazovacího tábora Treblinka, kde byl zavražděn.

Další osud se týká lékárny, kterou vlastnila vdova po lékárníkovi. **Mgr. Cesar Axelrad** byl⁷⁾ majitelem lékárny „Zur Universität“ v desátém vídeňském obvodu. Když v roce 1930 zemřel, lékařnu provozovaly jeho vdova a dcera **Louisa a Hilda Axelradovy**. Zodpovědným vedoucím byl Mgr. Julius Königsberg. Lékařna byla v srpnu 1938 „arizována“ Mgr. Stephanem Bieglem. Louisa Axelradová byla transportována 24. září 1942 z Vídně do koncentračního tábora Malý Trostinec, kde byla zavražděna. Dcera Hilda byla z Vídně deportována 24. září 1942 do Terezína, kde následkem těžkých životních podmínek 7. prosince 1942 zemřela. Odpovědným vedoucím lékárny Mgr. Julius Königsberg v roce 1939 uprchl do Francie a jeho další osud je neznámý.

Leimkugel ve své práci zaznamenal³⁶⁾ celkové údaje o židovských farmaceutech z Německa a (tehdy již neexistujícího) Rakouska, kteří byli transportováni do Terezína. Informace o nich jsou uvedeny v tabulce 3.

Článek byl podpořen z programu Vývoj a studium léčiv (Progres Q42).

Střet zájmů: žádný.

Literatura

1. Seznam všech transportů do Terezína. Terezín Initiative Institute-Library Catalogue. 2000. http://katalog.terezinstudies.cz/cz2/ITI/database/tr_in_date (14. června 2018).
2. **Chládková L.** Historie terezínského ghetta. In: *Moderní-Dějiny. cz.* 2009. <http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/historie-terezinskeho-ghetta/> (14. června 2018).
3. **Čermáková K.** Péče o děti v podmínkách ghetta Terezín. In: Moravcová M., Pospíchal J. II. mezinárodní konference Kvalita a její perspektivy: Péče o ženu a dítě. Pardubice: Univerzita Pardubice 2015; 13–20.
4. **Bialystok.** In: *Holocaust.cz* 2011 <http://www.holocaust.cz/dejiny/koncentracni-tabory-a-ghetta/bialystok/> (14. června 2018).
5. **Hilberg R.** The destruction of the European Jews. New York: Octagon Books 1961.
6. Téma: Holocaust: informační materiál pro učitele k výuce na základních a středních školách. Praha: Pro Památník Terezín vydal Ústav pro informace ve vzdělávání, Tauris 2005.
7. Seznam všech transportů z Terezína: Řazeno podle cíle transportu. Terezín Initiative Institute-Library Catalogue 2000. http://katalog.terezinstudies.cz/cz2/ITI/database/tr_out_to (15. června 2018).
8. **Filková M.** Terezín – vnímání daného pietního místa generací narozenou po roce 1989. Bakalářská práce. Jihlava: Vysoká škola polytechnická 2013.
9. **Chládková L.** Terezínského ghetta. Praha: V Ráji 2005.
10. **Trmal J.** Skvrnitý tyfus v Terezíně – retrospektiva epidemie a poučení pro současnost. Čas. Lék. čes. 2009; 12: 654.
11. **Adler H. G.** Terezín 1941–1945: tvář nuceného společenství. Brno: Barrister & Principal 2007.
12. **Kratochvílová V.** Péče o umírající židovské víry. Diplomová práce. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni 2015.
13. **Adler H. G.** Terezín 1941–1945: tvář nuceného společenství: II. díl: Sociologie. Brno: Barrister & Principal 2007.
14. **Ondřichová L.** Ošetřovatelství v Terezínském ghettu. Ošetřovatelství 2006; 3–4: 57–60.
15. Graf's výdaji terezínské lékárny v L 305 za únor 1944, 1. 3. 1944, identifikátor DOCUMENT.JMP.SHOAH/T/2/A/8c/273/003, Skladiště léčiv, lékárna, inventární číslo 273. http://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/137098 (22. června 2018).
16. **Neuner P.** Marietta Šmolková. In: Centropa: Preserving Jewish memory-Bringing history to life 2005. <http://www.centropa.org/node/79284> (21. června 2018).
17. Hilda Arnsteinová, roz. Sommerová (1911–2010): Životopis. Paměť národa. <http://www.pametnaroda.cz/index.php/witness/index/id/2148> (15. června 2018).
18. **Říha J. (ed.)** Zdravotnická ročenka Československá: Ročník 1938. X. vydání. Praha: Piras akc. spol. 1938.
19. Dodávky zboží centrálního skladu léčiv pro hospodářské oddělení v Terezíně, 27. 8. do 21. 9. 1944, On-line katalog Archivu Židovského muzea v Praze, identifikátor DOCUMENT.JMP.SHOAH/T/2/A/8c/273/001, Skladiště léčiv, lékárna, inventární číslo 273. http://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/137096 (26. června 2018).
20. Archiv Památníku Terezín. Vzpomínka PhMr. Marie Sandové (dříve Švarcové) z 12. 3. 1989 (inventární číslo A7647).
21. Státní okresní archiv Litoměřice se sídlem v Lovosicích, číslo fondu 67, název fondu Terezín Ghetto-samospráva oddělení technické a stavební. Terezín, datace: 1942–1945.
22. **Brieger R.** Pharmazeutische synonyma: unter berücksichtigung des geltenden und älterer deutscher arzneibücher, pharmazeutischer kompendien sowie fremdsprachlicher arzneibücher zusammengestellt. Berlin: J. Springer 1929.
23. **Gehes Kodex:** der pharmazeutischen und organotherapeutischen Spezialpräparate (einschließlich der Sera, Impfstoffe, Kosmetica, Reinigungs-, Desinfektions- und Schädlingsbekämpfungsmittel), umfassend deutsche und zahlreiche ausländische Erzeugnisse. 7. Dresden: Schwarzeck-Verlag G. M. B. H 1938.
24. Inventář skladu léčiv v Terezíně a přehledy dodávek léků, 1942 do 1945, identifikátor DOCUMENT.JMP.SHOAH/T/2/A/8c/273/002, Skladiště léčiv, lékárna, inventární číslo 273. http://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/137097 (22. června 2018).
25. **Domagk G.** Ein beitrage zur chemotherapie der bakteriellen infektionen. Deutsche Medizinische Wochenschrift 1935; 3: 250–253.
26. **Hampl F., Paleček J.** Farmakochemie. Praha: Vydavatelství VŠCHT 2002.
27. Český lékopis 1997: Pharmacopoea bohémica. Praha: Grada Publishing 1997. http://www.lekopis.cz/Kap_6_1_Ichthammolum.htm (23. června 2018).
28. **Švihovec J., Kostíuk P.** Ichthyo Care (ichthammolum): profil kosmetického prostředku. In: Edukafarm. 2003. <http://www.edukafarm.cz/c175-ichthyo-care-ichthammolum-profil-kosmetického-prostredku> (23. června 2018).
29. **Musilová J.** Nacistická propaganda terezínského ghetta. Dizertační práce. Liberec: Technická univerzita 2010.
30. Dánští Židé v Terezíně. Zpravodaj: Vzdělávací a informační bulletin Památníku Terezín. 2015. <http://newsletter.pamatnik-terezin.cz/dansti-zide-v-terezine/> (24. června 2018).
31. **Stránský M.** Zkrášlovací akce a návštěva Mezinárodního výboru Červeného kříže v Terezíně 23. června 1944. Holocaust.cz 2011. <http://www.holocaust.cz/dejiny/udalosti/zkraslovaci-akce-a-navsteva-mezinarodniho-vyboru-cerveneho-krize-v-terezine-1944/> (25. června 2018).
32. Zpráva Maurice Rossela o prohlídce Terezína. In: Kárný M, Kárná M. Terezínské studie a dokumenty 1996. Praha: Academia 1996; 196–224.
33. Vzpomínky Valtera Keslera a Jana Tuny, APT, vzpom. č. 134 a 1316, Archiv Židovského muzea.
34. **Arndt T.** Československá a česká farmacie-projevy, dopady a důsledky genocidy Židů a dalších forem rasového pronásledování. Disertační práce. Hradec Králové: Farmaceutická fakulta Univerzity Karlovy 2017.
35. Institut terezínských studií. Katalogy. http://katalog.terezinstudies.cz/cz2/ITI/database/tr_out_date (25. června 2018).
36. **Leimkugel F.** Wege jüdischer Apotheker: die Geschichte deutscher und österreichisch-ungarischer Pharmazeuten. Frankfurt am Main: Govi-Verlag 1991.
37. Munk Pavel. Národní archiv v Praze, Policejní ředitelství, 1931–1940, M, signatura M 3400/31.
38. **Jančík D., Kubů E.** „Arizace“ a arizátoři: drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939–1945). Praha: Karolinum 2005.
39. Lékárna na Perštýně. Národní archiv Praha. Arizační spisy, kartón 516, signatura 439.
40. **Lisá M.** Česká farmacie v letech 1918–1928. Dizertační práce. Hradec Králové: Farmaceutická fakulta Univerzity Karlovy 2000.
41. Holocaust.cz. Databáze obětí. <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/110628-pavel-munk/> (25. června 2018).
42. **Kolářová M, Mečl J. (ed.)** Lékárnická ročenka 1947–1948. Praha: Ústřední svaz lékárníků 1948.
43. **Hanzlíček, Z.** Příspěvky k dějinám pražského lékárnictví. Praha: Lékárenská služba 1990.
44. Židé v Hořovicích. Hořovice: oficiální stránky města. <http://www.mesto-horovice.eu/mesto/informace-o-meste/historie-a-pamatky/zide-v-horovicich/> (24. června 2018).
45. Robert Glaesser. Databáze obětí. Holocaust.cz. <http://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/88824-robert-glaser/> (25. června 2018).
46. Marta Glaserová. Databáze obětí. Holocaust.cz. <http://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/88789-marta-glaserova/> (25. června 2018).
47. Jiří Glaesser. Databáze obětí. Holocaust.cz. <http://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/88745-jiri-glaser/> (25. června 2018).

48. Národní archiv (NA) v Praze, fond Policejní ředitelství 1941–1950, Hana Poláková, signatura P 2792/4.
49. Hana Poláková. Databáze obětí. Holocaust.cz. <http://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/114399-hana-polakova/> (25. června 2018).
50. Národní archiv (NA) v Praze, fond Policejní ředitelství 1931–1940, Oto Pick signatura P 1685/9.
51. Oto Pick. Databáze obětí. Holocaust.cz. <http://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/113605-ota-pick/> (25. června 2018).
52. Databáze památníku Terezín. Oběti ghetta Terezín a oběti deportované do ghetta Lodž, Minsk a pracovního tábora Ujazdów. <http://www.pamatnik-terezin.cz/vyhledavani/ghetto/index.php?table=ghetto&search=1> (25. června 2018).
53. **Adamčíková Š.** Dějiny lékáren bývalého okresu Děčín. Rigorózní práce. Hradec Králové: Farmaceutická fakulta Univerzity Karlovy 2005.
54. Apotheken-Zeitweiser 1936: pharmazeutische Gesetzbung in der tschechosl. Republik 1935: Handbuch des Verbandes deutscher Apotheker in der tschechosl. Republik, Sudetendeutsche Apotheker-Zeitung. Mariánské Lázně 1936.
55. **Groger H. (ed.)** Apotheker-Kalendar 1929: Pharmazeutische Gesetzgebung in der Tschechosl. Republik 1926–1928. Sudetendeutsche Apotheker-Zeitung. Brno 1929.
56. **Osterloh J.** Nacionálnesocialistické pronásledování Židů v říšské župě Sudety v letech 1938–1945. Praha: Argo 2010.
57. PhMr. Evžen Schweinburg. Databáze obětí. Holocaust.cz. <http://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/123370-evzen-schweinburg> (25. června 2018).
58. Národní archiv (NA), Policejní ředitelství 1931–1940: Freund Richard. (signatura F 1454/21. <http://www.holocaust.cz/databaze-dokumentu/dokument/113879-freund-richard-vysvedceni-zachovalosti>) (25. června 2018).
59. PhMr. Richard Freund. Databáze obětí. Holocaust.cz. www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/86183-richard-freund/ (25. června 2018).
60. Databáze památníku Terezín. Oběti ghetta Terezín a oběti deportované do ghetta Lodž, Minsk a pracovního tábora Ujazdów. <http://www.pamatnik-terezin.cz/vyhledavani/ghetto/index.php?table=ghetto&search=1> (25. června 2018).
61. Válečná kronika Mariánských Lázní z roku 1943 psaná profesorem Wenzelem Lerchem. https://www.hamelika.cz/?cz_hamelika-lerchlova-valecna-kronika-marianskych-lazni-1943,97 (24. června 2018).
62. Oskar Heisler. Databáze obětí. Holocaust.cz. <http://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/92675-oskar-heisler/> (24. června 2018).
63. Žáková I. Dějiny a vývoj lékáren ve Skutči, Luži a Chrásti u Chrudimi: Lučební továrny Ing. Robert Heisler v Chrásti u Chrudimi. Rigorózní práce. Hradec Králové: Farmaceutická fakulta Univerzity Karlovy 2002.
64. **Krákora L.** Mgr. Marie Sandová (1916–2012). Paměť národa 2011. www.pametnaroda.cz/story/sandova-marie-1916-1858 (25. června 2018).
Též: Židovské muzeum, Archiv orální historie, kazeta 334 a-h (INTERVIEW JMP 334 representation 986 original 1994–1995).
65. Helena Kleinová. Paměť národa 2011. <http://www.pametnaroda.cz/story/kleinova-helena-1948-1457> (25. června 2018).
66. **Kužílková Š.** Osudy česko-židovských míšenců a smíšených manželství v protektorátu Čechy a Morava. Bakalářská práce. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, 2008.
67. **Ondrušová, K.** Právní postavení Židů v Protektorátu Čechy a Morava. Diplomová práce. Olomouc: Právnická fakulta UP 2009
68. **Jindra J.** První Heyrovského žáci (1921–1924). Chemické listy 2012; 3: 328.
69. **Baštecká L.** Rod obchodníka Leo Strasse: Z historie náhodských rodů. Náhodský zpravodaj 2012; 7–8: 7.
70. Čaňková M. Věra Tomanová (1931): Zbabělost by měla být osmým hlavním hříchem. Paměť národa. <http://www.pametnaroda.cz/story/tomanova-vera-1931-5049> (25. června 2018).
71. **Bergrová A.** Josef Škvorecký-Dannyho Kostelec. Diplomová práce. Praha: Pedagogická fakulta UK 2007.
72. PhMr. Pavel Bayerle. http://biography.hiu.cas.cz/Personal/index.php/BAYERLE_Pavel_31.3.1925-16.10.1971 (25. června 2018).
73. **Fialková J.** Literární dílo Josefa Škvoreckého jako zrcadlo jazzu a populární hudby. Bakalářská práce. Olomouc: Filosofická fakulta UP 2008.
74. **Hamannová B.** Hitlerova Vídeň. Diktátorova učednická léta. Praha: Prostor 1999.
75. Die Ergebnisse der österreichischen Volkszählung vom 22. März 1934. Bearbeitet vom Bundesamt für Statistik. Österreichische Staatsdruckerei, Wien 1935 (Údaje rakouského sčítání lidu z 22. března 1934. Zpracováno Spolkovým úřadem pro statistiku. Österreichische Staatsdruckerei. Vídeň 1935).
76. **Fehring A., Kögler.** Die Pharmazeutische Gehaltskassen für Österreich von 1908 bis 1948 unter besonderer Berücksichtigung der ‚Arisierung‘ und Rückstellung österreichischer Apotheken. Wien 2008. [https://www.gehaltskasse.at/Internet/ghk/infos.nsf/2e06273afdd85898c12573cd00445310/32028a50199b63fc12574e2003310b9/\\$FILE/Wissenschaftliche%20Arbeit%20Mag.%20Fehring_Langfassung.pdf](https://www.gehaltskasse.at/Internet/ghk/infos.nsf/2e06273afdd85898c12573cd00445310/32028a50199b63fc12574e2003310b9/$FILE/Wissenschaftliche%20Arbeit%20Mag.%20Fehring_Langfassung.pdf) (25. června 2018).